

**НАСТАВНО НАУЧНОМ ВЕЋУ
ПРАВОСЛАВНОГ БОГОСЛОВСКОГ ФАКУЛТЕТА
УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ**

**РЕФЕРАТ О ЗАВРШЕНОЈ ДОКТОРСКОЈ ДИСЕРТАЦИЈИ СТРУЧНЕ
КОМИСИЈЕ ЗА ПРЕГЛЕД И ОЦЕНУ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ:
Територија и национални идентитет као фактори канонске јурисдикције у руском
богословљу XX века**

ДОКТОРАНДА САВЕ П. МИЛОВАНОВИЋА

На седници Наставно-научног већа Православног богословског факултета Универзитета у Београду, одржаној 23. фебруара, а пре тога на Већу докторских студија одржаном од 20. до 22. фебруара 2023. године, изабрана је Стручна комисија за преглед и оцену докторске дисертације Саве П. Миловановића под насловом *Територија и национални идентитет као фактори канонске јурисдикције у руском богословљу XX века*, у саставу: др Владислав Пузовић, редовни професор Православног богословског факултета Универзитета у Београду, др Зоран Деврња, ванредни професор Православног богословског факултета Универзитета у Београду и др Далибор Ђукић, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Београду. Комисија после читања дисертације и међусобног консултовања има част да Наставно-научном већу поднесе свој следећи

РЕФЕРАТ

1. Основни подаци о кандидату

Сава Миловановић је рођен у Београду 16. јануара 1994. године, од оца Предрага и мајке Зорице (рођ. Јацић). Основну школу „Сава Керковић“ и гимназију „Хиљаду триста каплара“ завршио је у Љигу. Са благословом Његовог Преосвештенства блаженопочившег епископа ваљевског господина Милутина 2013. године уписује Православни богословски факултет Универзитета у Београду на ком је

дипломирао 2017. године. Мастер студије уписује 2017. године на истом факултету. Мастер тезу под насловом *Брачно или целибатно свеиштенство: пракса Цркве на Истоку и Западу до 11. века*, одбранио је у јуну 2018. под менторским руковођењем професора др Растка Јовића. Докторске студије из области канонског права уписао је 2018. на Православном богословском факултету Универзитета у Београду под менторством професора др Растка Јовића.

Од маја 2019. ради као истраживач-приправник на Православном богословском факултету. Од 2022. је у звању истраживач-сарадник.

Говори руски (сертификат ТРКИ 2 (Б2 ниво)) и енглески (сертификат FCE –B2 ниво, с тим што је због броја поена у сертификату дописано да поседује виши - C1 ниво), служи се грчким језиком (сертификат ПΣΤΟΠΟΙΝΤΙΚΟ ΕΛΛΗΝΟΜΑΘΕΙΑΣΒ1), а у периоду 2020–2022. похађао је курс старогрчког језика у „Школи за класичне и оријенталне језике“ Института за екуменске студије у Сибиу (Румунија). Септембар 2021. године провео је на студијском боравку на Католичком теолошком факултету у Бечу у оквиру програма СЕЕPUS, где је обавио истраживање из биоетике под руководством професорке Сигрид Милер.

Рецензирао је чланак који ће представљати поглавље у монографији *Autocephaly: Coming of Age in Communion. Historical, Canonical, Liturgical and Theological Studies* edited by Edward G. Farrugia and Željko Paša, а у серији *Orientalia Christiana Analecta*, Понтификалног оријенталног института у Риму. Очекује се да монографија буде публикована у току 2023. године.

Објавио је више радова у часописима *Богословље*, *Теолошки погледи*, *Astra salvensis* (Румунија), *Црквене студије*, *Религија и толеранција*.

2. Предмет и циљ дисертације

Предмет ове дисертације јесте анализа, са историјског и канонског аспекта, ставова руских црквених структура и богослова о територији и националном идентитету као факторима црквене јурисдикције. Хронолошки оквир дисертације представља 20. век, односно период од расправа на Предсаборском одбору 1906, када је покренуто питање обнове Грузинске патријаршије, па до стварања паралелних јурисдикција у Естонији крајем деведесетих година 20. века. У раду се истиче да се ово питање показало нарочито значајним у контексту црквено-сепаратистичких покрета на ободима Руске државе почетком 20. века. Посебна пажња је посвећена руским

заграничним црквеним структурама које су биле организоване по националном принципу на територији других помесних Православних Цркава. Овај рад се бави и анализом феномена црквене дијаспоре односно питањем организације различитих православних јурисдикција у традиционално неправославним срединама, а подробно је анализирано формирање паралелних јурисдикција Цариградске и Московске патријаршије у Естонији. Ови догађаји су поставили пред Цркву изазове на које су православни богослови дали различите одговоре. У фокусу овог рада су идеје руских богослова и представника руских црквених структура о факторима националности и државних граница при организацији Цркве у контексту поменутих еклисиолошких спорова, што је проучено детаљно и уз коришћење објављених и необјављених архивских докумената како из српских тако и из руских архива, као и уз консултовање релевантних тумача канона, како из византијског периода тако и савремених.

Циљ овог рада био је да кроз анализу историјског контекста у ком настају две еклисиолошке концепције у руском богословљу у двадесетом веку (национална и територијална), као и кроз анализу канона који говоре о устројству Цркве и њеном односу према државним административним поделама, истражи легитимност начела обе еклисиолошке струје. Такође, с обзиром на ревитализацију актуелности ове теме услед савремених криза у односима Православних Цркава, један од циљева ове дисертације био је да се укаже на неке од могућих корисних праваца размишљања, пре свега путем указивања на разлику између етнофилетизма и истицања националних карактеристика у црквеној јурисдикцији и организацији Цркве уопште. Осим два наведена, један од главних циљева овог рада био је да изврши историјско-канонску евалуацију односа државне независности и црквене аутокефалије, што је захтевало разумевање историје односа ова два ентитета (Православне Цркве и државе) и последица које је тај однос имао на организацију Цркве.

Сагледавањем друштвених и политичких фактора из перспективе догматских и канонских начела, али и из перспективе користи мисије Цркве, циљ дисертације био је да укаже на нове могућности тумачења улоге тих фактора у организацији Цркве и њиховог значаја за Њену основну мисију.

3. Кратак опис садржаја дисертације

Докторска дисертација је подељена на три поглавља, од којих је свако подељено на два или више мањих делова или потпоглавља. Три поглавља представљају тематске

целине у полемици о принципима на којима треба да буде устројена црквена јурисдикција у руском богословљу 20. века, а свако поглавље се хронолошки надовезује на претходно. На крају сваког од три поглавља дат је резиме (у трећем поглављу сваки мањи део има свој резиме) у којем се сумирају закључци истраживања у том (пот)поглављу.

Први део носи назив „Полемике о националном и територијалном принципу јурисдикције у контексту уређења Цркве у Русији“ и временски покрива период од Предсаборског одбора (1906) до Сверуског помесног сабора (1917–1918). У првом од потпоглавља анализира се расправа између руских и грузинских богослова о оригиналном значењу 34. Апостолског правила, конкретније о синтагми „епископи свакога народа“ (ἐκάστου ἔθνους) око чијег тумачења су се спорили заговорници и противници обнове Грузинске патријаршије. Аутор најпре износи предисторију грузинске црквене кризе с почетка 20. века да би затим изнео аргументацију две поменуте групације које су се формирале на Предсаборском одбору 1906. године. Затим аутор прелази на анализу појма ἔθνος у хришћанским изворима (Светом писму, делима Апостолских ученика и Светих Отаца, као и у осталим канонским правилима), минуциозно наводећи мноштво извора на грчком језику. Након тога, анализира се библијски поглед на национални идентитет као и одлуке Цариградског сабора 1872. о етнофилетизму и њихова примењивост на појам *националних Цркава*. У овом делу рада, као *екскурс* разматра се и идеја о хришћанима као „трећем роду“ односно теза да је изворно значење овог израза у контрадикцији са истицањем националних елемената у Цркви. Излаже се историјат настанка овог назвања за хришћане и његово оригинално значење. Такође, у првом делу рада разматра се и питање односа државне самосталности и црквене организације. Детаљно се износи историјат утицаја државних административних подела на црквену организацију и наглашава се да се Црква руководила мотивом практичне користи при усвајању државних модела, а не догматским начелима. Детаљно се анализирају канони који говоре о устројству Цркве и односу црквеног и државног територијалног устројства. У другом потпоглављу овог дела дисертације анализира се институција викарнихполусамосталних епископа у Руској Цркви на почетку 20. века. Иако начелно у контрадикцији са канонским начелом да на једној територији може постојати само један епископ, анализом црквених и државних одредби о институцији викарних епископа, као и анализом канона о хорепископима, аутор долази до закључка да је корелација између викарних

епископа и хорепископа оправдана, и да је успостављање једне институције попут викарних епископа било изазвано суштинским потребама Цркве (стр. 9–56).

Други део дисертације носи наслов „Расправе о територијалном и националном принципу јурисдикције у контексту питања Руске заграничне Цркве“. Овај део је подељен на три потпоглавља. У првом потпоглављу излаже се историјат настанка Руске заграничне Цркве, једне црквене структуре која је функционисала паралелно са структурама другим помесних Цркава на истој територији. У том смислу овај део хронолошки одговара међуратном периоду 20. века. У другом и трећем потпоглављу излаже се аргументација територијалне односно националне еклисијалне струје кроз приказивање радова најважнијих представника ових богословских кругова, као и релевантних докумената црквених структура које су подржавале територијалну односно националну теолошку концепцију. Аутор је изабрао најважније представнике ове две струје и детаљно представио њихове мисли, док је аргументација црквених структура приказана кроз објављене и необјављене архивске документе. У четвртном потпоглављу дата је анализа оба гледишта путем једног уравнотеженог приступа, заснованог на канонској традицији и познавању историје Цркве (стр. 57–109).

Трећи део дисертације је насловљен „Територијални и национални принцип организације Цркве у контексту православне дијаспоре и естонског црквеног питања“. Временски оквир овог поглавља представља период од завршетка Другог светског рата до краја 20. века. Овај део има два потпоглавља и свако потпоглавље има свој резиме. У првом потпоглављу канонска проблематика о моделима црквене јурисдикције се анализира у оквирима питања црквене организације у Северној Америци, а у контексту шире проблематике устројства православне Цркве на просторима такозване *дијаспоре*. Након приказа историјског развоја кризе у којој се нашла Православна Црква на америчком континенту средином 20. века, разматрају се ставови три руске црквене структуре (Московске патријаршије, Руске северноамеричке митрополије и Руске заграничне Цркве) о успостављању аутокефалне Православне Цркве у Америци. Као једна од главних тачака истиче се нецеловитост јурисдикцијеове Цркве на сопственој територији односно чињеница да је Московска патријаршија задржала у својој јурисдикцији одређени број парохија у САД и Канади чиме је нарушен територијални принцип јурисдикције, иако је нарушавање тог принципа истицано као главни мотив у процесу који је претходио даривању аутокефалије. Околности у којима се нашла како руска црквена дијаспора, тако и дијаспора осталих помесних Цркава, поистовећују се са околностима у којима се налазила Црква у такозваним *варварским земљама* у

периоду васељенских сабора. Користећи се тумачењима византијских и савремених коментатора аутор истиче да је Црква била принуђена да прибегне једном нетрадиционалном и неуобичајеном начину организације какво је паралелно постојање различитих националних јурисдикција, као што је у периоду Другог васељенског сабора била принуђена да допусти одступања од општих правила по питању организације Цркве у варварским земљама односно земљама изван РOMEјске империје (2. канон Другог васељенског сабора), те да такав модел не представља канонску аномалију, већ практичну потребу Цркве и да служи на корист верног народа у дијаспори. У другом потпоглављу овог трећег дела аутор се бави естонском црквеном кризом (1993–2002). Након историјског пресека развоја Православља у Естонији аутор посвећује пажњу канонским аспектима естонске црквене кризе: феномену паралелних јурисдикција које су као једно компромисно решење прихватиле и Цариградска и Московска патријаршија; народној вољи као фактору црквене организације (фактор који је истицала Цариградска патријаршија); питању апелације цариградском патријарху као крајњој инстанци. У резимеу овог потпоглавља исправно се закључује да право организације једне црквене области припада искључиво сабору епископа Цркве којој та област канонски припада – у случају Естонске Цркве сабору епископа Московске патријаршије – и истиче се да инсистирање на националном карактеру Цркве у смислу да она не може бити „естонска“ ако је чине Руси представља (етно)филетизам у његовом правом облику. Аутор с правом истиче да је естонска црквена криза још један у низу примера који указује на неопходност формулисања јаснијих критеријума стицања црквене аутокефалије (стр. 110–162).

На крају рада дат је закључак који сумира резултате истраживања.

4. Остварени резултати и научни допринос дисертације

Резултат и научни допринос дисертације препознаје се у следећем:

Комисија констатује да је кандидат детаљно и исцрпно истражио једну област руског богословља којој у српском богословском миљеу до сада није посвећивана значајнија пажња. Кандидат је на један исцрпан начин представио историјски контекст у ком се формирају гледишта две богословске струје у руском богословљу 20. века. То је постигнуто кроз исцрпно приказивање ставова како богослова представника ових струја тако и званичних докумената црквених структура које је аутор пронашао у

српским и руским архивама. При анализи начела ових струја кандидат је користио средњовековне и новије тумаче канона као и релевантну литературу.

Кандидат нуди једно гледиште о националном принципу јурисдикције које до сада није било општеприхваћено, а које се у контексту савремених дешавања (аутокефалија Македонске православне Цркве – Охридске архиепископије дата 2022. године којом је овој Цркви признато и право јурисдикције над сопственом дијаспором) показује као, барем за сада, једини прихватљиви модел јурисдикције. На тај начин кандидат истиче један до сада помало запостављени аспект територијалног принципа јурисдикције (у једном месту (граду) може бити само један православни епископ) тј. да је то био модел који је био условљен околностима у којима се налазила Црква у Ромејској империји у којој су друштвене околности биле сасвим другачије од данашњих. Наиме, поред религије најважнији идентитетски елемент била је припадност односно неприпадање империји, док је етничка компонента имала другостепену важност. Унутар империје није било канонски недефинисаних области, барем не у том географском обиму какав представља територија данашње дијаспоре. Поред тога, та уређеност била је загарантована одлукама императорске власти. Аутор истиче да у савременој дијаспори имамо сасвим другачију ситуацију. Дијаспора је са канонског аспекта *ничија територија*. Националност је један од веома битних елемената идентитета, док су Цркве балканских народа одиграле велику улогу у формирању и очувању националних идентитета. Црква која не би узела у обзир елементе националне културе показала би се мање пријемчивом за вернике одређене националне групе и у том смислу истицање националних елемената у црквеној организацији има мисионарски смисао.

Једну нову тему у овој проблематици коју је кандидат препознао представља расправа на Предсаборском одбору 1906. године. Представљање учесника те расправе и њихове аргументације представља новину у српској богословској науци. У истој мери новину представља и истраживање естонске црквене кризе и компромисног успостављања паралелних јурисдикција у тој Цркви. Исто тако, треба истаћи кандидатову анализу повезивања појма „трећи род“ са принципима црквене јурисдикције што је до сада скоро сасвим неистражена област.

Посебну важност има кандидатова анализа институције викарних полусамосталних епископа у Руској Цркви на почетку 20. века. Иако начелно у супротности са канонским правилима о обиму епископске власти, ова институција је

била изазвана практичним потребама и њено постојање је оправдано у истој мери као и постојање институције хорепископа у Цркви првих векова.

Такође, велики значај има исцрпна анализа узајамног утицаја и међузависности државних и црквених власти и последица које је тај однос имао по организацију и еклисиолошку свест православних у различитим периодима. Аутор исправно доноси закључак да је државна самосталност један од легитимних фактора, али не и безусловни чинилац црквене аутокефалије.

5. Закључак

Докторска дисертација Саве Миловановића под насловом *Територија и национални идентитет као фактори канонске јурисдикције у руском богословљу 20. века* урађена је у складу са одобреном пријавом дисертације. Дисертација је по свом садржају оригинално и самостално научно-истраживачко дело, урађена по начелима историјско-критичке методологије и закључивања. Из тог разлога, Комисија са задовољством констатује да овај рад испуњава све научне параметре докторске дисертације и предлаже Наставно-научном већу Православног богословског факултета Универзитета у Београду да одобри јавну одбрану овог рада.

У Београду, 7. марта 2023. године.

Чланови стручне комисије за преглед и оцену дисертације:

др Владислав Пузовић, редовни професор Православног богословског факултета
Универзитета у Београду

др Зоран Деврња, ванредни професор Православног богословског факултета
Универзитета у Београду

др Далибор Ђукић, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Београду

